

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Przykłady przywracania potępionej pamięci za pośrednictwem monet w cesarskim Rzymie

Author: Anna Anzorge-Potrzebowska

Citation style: Anzorge-Potrzebowska Anna. (2020). Przykłady przywracania potępionej pamięci za pośrednictwem monet w cesarskim Rzymie. "Magazyn Numizmatyczny" Nr 46 (2020), s. 5-29

Uznanie autorstwa - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie pod warunkiem oznaczenia autorstwa.

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Anna Anzorge

PRZYKŁADY PRZYWRACANIA POTĘPIONEJ PAMIĘCI ZA POŚREDNICTWEM MONET W CESARSKIM RZYMIE

Rzymski cesarz – pan życia i śmierci swoich poddanych (przynajmniej do momentu zamachu na własne życie), posiadał władzę nad mieszkańcami Imperium również po ich zgonie. Narzędziami takiego wpływu były między innymi dwie przeciwstawne sobie praktyki: potępienie pamięci o konkretnej osobie oraz anulowanie wspomnianej procedury przeradzające się nawet w ubóstwienie napiętnowanej wcześniej postaci. Przykładom śladów tego drugiego zabiegu uchwytym w mennictwie poświęcony jest niniejszy artykuł.

Tytułem wprowadzenia warto przypomnieć, że potępienie pamięci od nowożytności zwykło się nazywać mianem *damnatio memoriae*. Praktyka potępienia pamięci, nie w pełni sformalizowana, niejednokrotnie występująca samorzutnie, a także będącą narzędziem walki politycznej polegała między innymi na niszczeniu wizerunków, anulowaniu decyzji skazanego, odmawianiu mu pochówku. *Damnatio memoriae* podlegały osoby uznane za niegodne należenia do społeczności Rzymian, winne szczególnie ciężkich przestępstw. Potępienie pamięci było szczególnie dotkliwą karą – piętnowało, zagrażało pozycji rodziny, miało nawet rzutować na życie po śmierci. Przed *damnatio memoriae* nie mógł ochronić tytuł władcy czy przynależność do rodziny cesarskiej. Władca miał jednak możliwość rehabilitacji wcześniej potępionej pamięci¹. Badanie wszystkich

---

¹ Przykładowa literatura: S. Brassloff, *Damnatio memoriae*, [in:] *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Bd. IV.2, Hg. G. Wissowa, Stuttgart 1901, S. 2062; F. Vittinghoff, *Der Staatsfeind in der römischen Kaiserzeit. Untersuchungen zur „damnatio memoriae“*, Berlin 1936; H. Flower, *Rethinking „Damnatio Memoriae“: The Case of Cn. Calpurnius Piso Pater in A. D. 20*, „Classical Antiquity” 1998, vol. 17, no. 2, p. 155-187; S. Benoist, *Martelage et damnatio memoriae: une introduction*, „Cahiers du Centre Gustave Glotz” 2003, vol. 14, p. 231-240; E.R. Varner, *Mutilation and Transformation: Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture*, Monumenta Graeca et Romana, Vol X, Leiden – Boston 2004; *Mémoire et histoire. Les procédures de condamnation de la mémoire dans l’Antiquité romaine*, éd. S. Benoist, A. Daguet-Gagey, Centre régional universitaire lorrain d’histoire, Vol. 31. Metz 2007; M. Dyjakowska, ‘*Damnatio memoriae*’ jako środek walki z

wspomnianych zabiegów jest niezwykle cenne dla poszerzenia wiedzy o rzymskiej polityce, obyczajach, jak i popularnej ostatnio „kultury pamięci”.

Brutus?

Marek Brutus jest postacią niezwykle ciekawą w kontekście polityki pamięci. Całokształt jego życiorysu, jak i jego ważny punkt - udział w zabójstwie Cezara wprowadzającego jedynowładztwo - był różnie oceniany zarówno przez jego współczesnych jak i przez badaczy. Marek Brutus od pamiętnych id marcowych jest synonimem zdrajcy, jak i utożsamia ideę wolności, walki o dobro państwa².

Pomimo przypadków szacunku, należy pamiętać, że Marek Brutus jako zabójca Cezara i wróg jego adoptowanego syna - pierwszego z rzymskich cesarzy, nie mógł znaleźć publicznego uznania podczas panowania władców z dynastii julijsko-klaudyjskiej. Można nawet mówić o przejawach *damnatio memoriae* względem Marka Brutusa. Widać to w znamienym braku imiennego wymienienia tej postaci w *Res Gestae Divi*, braku *imago* zabójcy Cezara podczas pogrzebu siostry, potencjalnych nieprzyjemnościach dla potomków Marka Brutusa kultywujących o nim pamięć³. Nie notuje się jednak procedury całkowitego i zorganizowanego usuwania pamięci o Marku Brutusie.

Jak się można spodziewać, w mennictwie cesarskim trudno doszukiwać się ubóstwienia Marka Brutusa czy innej bezpośredniej rehabilitacji jego pamięci. Jednakże numizmaty dwóch cesarzy – prawdopodobnie Galby i z pewnością Trajana wydają się bardzo mocno i czytelnie nawiązywać do postaci zabójcy Cezara.

---

opozycją, „Zeszyty Prawnicze” 2011, t. 11, nr 4, s. 137-159; D. Calomino, *Defacing the Past: Damnatio and Desecration in Imperial Rome*, London 2016; L. Mrozewicz, *Damnatio memoriae w rzymskiej kulturze politycznej*, [w:] *Damnatio memoriae w europejskiej kulturze politycznej*, red. R. Gałaj-Dempniak, D. Okoń, M. Semczyszyn. Szczecin 2016, s. 11-16.

² T.W. Africa, *The Mask of an Assassin: A Psychohistorical Study of M. Junius Brutus*, „Journal of Interdisciplinary History” 1978, vol. 8, no. 4, p. 599-626; M.L. Clarke, *Noblest Roman: Marcus Brutus and His Reputation (Aspects of Greek and Roman Life)*, London 1981; L. Morawiecki, *Legum ac libertatis auctor et vindex. Marek Juniusz Brutus i jego program polityczny*, Poznań 2001.

³ RDG 2; Tac. *Ann.* III, 76; *Ibidem*, IV 35; Plin., *Epist.* 1,17,3; M. Dyjakowska: ‘*Damnatio memoriae*’ jako środek walki..., s. 144-145, 154. Por. E. Flaig, *Zrytualizowana polityka. Znaki, gesty i władza w starożytnym Rzymie*, tłum. I. Mrozewicz, A. Pawlicka, Poznań 2013, s. 92-94.

W pierwszym przypadku są to denary wybite podczas walki o władzę z lat 68-69. Pochodzą z nieznannej mennicy⁴. Rewersy wspomnianych denarów są w znacznej mierze powtórzeniem monety z 43/42 roku p.n.e., której emitentami byli: *Lucius Plaetorius Cestianus* i Marek Brutus⁵.

Numizmat ten na awersie przedstawia profil Marka Brutusa, na rewersie zaś *pileus* - czapkę frygijską - symbol wolności oraz dwa sztylety. Bardzo wymowny jest napis EID MAR nawiązujący do id marcowych. Cały rewers czytelnie nawiązuje do zabójstwa Cezara. W świetle tej monety Marek Brutus stał się wyzwolicielem spod jarzma tyranii. W tym miejscu warto dodać, że w źródłach narracyjnych zachowała się wzmianka zawierająca interpretację omawianego numizmatu Marka Brutusa. Poświadcza ona świadomość nawiązania do *marcowych wydarzeń*⁶.

Numizmat z lat 68-69 na rewersie powtarza wyobrażenie czapki frygijskiej i sztyletów⁷. Przedmioty te mogłyby być nawiązaniem do zabójstwa Cezara, nie wydaje się to jednak poprawne z punktu widzenia osoby pretendującej do objęcia jego dziedzictwa. Na wydźwięk numizmatu wpływa też rewersowy napis RESTITVTA (zastępujący pojawiający się u Marka Brutusa napis EID MAR) wraz z awersowym uosobieniem wolności – Libertas. Prawdopodobne zatem jest, że omawiany numizmat nie miał upamiętniać morderstwa dokonanego na Cezarze, a jego zadaniem była deklaracja przywrócenia wolności umożliwiona śmiercią tyrana – być może Nerona⁸. Wydaje się, że numizmat z 68/69 roku grając znaczeniami, umieszcza w nowym kontekście czyn Marka Brutusa – w oderwaniu od ofiary. Pomimo nowego wydźwięku, przypomina jednak nadal postać Marka Brutusa –

---

⁴ RIC I (second edition) Civil War: 24, 25. Por. 2.

⁵ RRC 508/3. Por. Zał. 1.

⁶ Dio. XLVII, 25.3; L. Morawiecki, *Legum...*, s. 20-21; Idem, *Idy marcowe a symbolika rzymskich monet prowincjonalnych*, [w:] *Zamach stanu w dawnych społecznościach*, red. A. Sołtysiak, J. Olko, Warszawa 2004, s. 101-114. Za: A.A. Kluczek, *Moneta – klucz do świątyni starożytności. Uwagi na kanwie książki Roberta Turcana*, „Wieki Stare i Nowe” 2016, nr 10, s. 130.

⁷ Co ciekawe - motyw czapki frygijskiej i sztyletów, pomimo że w starożytności już nie powrócił, był na tyle czytelny, że używano go również po 1500 roku. Opisywaną scenę wykorzystał na swych medalach Wawrzyniec Medyceusz (1537 rok), Henryk II (1552 rok). Por. R. Walburg, *EID MAR: Die Macht der visuellen Kommunikation. Rezeption eines antiken Motivs*, [in:] *Boreas Münstersche Beiträge zur Archäologie*, Bd.30/31, Hg. H. Brandenburg, D. Korol, D. Salzmann, M. Söldner, K. Stähler, Münster 2008, S. 117, 120.

⁸ Por. A.A. Barrett, *Caligula's Quadrans Issue*, „Latomus” 1998, t. 57, fasc. 4, p. 849-850; L. Morawiecki, *Legum...*, s. 20-22.

zwłaszcza, że na awersie widać tak bliską zabójcy Cezara Libertas⁹. Personifikacja wolności pojawiała się przed schyłkiem Republiki¹⁰, jednakże znacznie częściej gościła na monetach w drugiej połowie I wieku p.n.e., zwłaszcza na numizmatach wytwarzanych przez obóz związany ze śmiercią Cezara¹¹. Ciekawym jest fakt, że idea Libertas nie znajduje poczesnego miejsca w imperialnym mennictwie Augusta ani jego następcy¹². Sytuację zmieniły dopiero czasy Klaudiusza¹³, a zwłaszcza Roku Czterech Cesarzy – w tym Galby, a także Nerwy, Trajana. Warto podkreślić, że Libertas nie była popularna w mennictwie prowincjonalnym, można ją zatem uznać za wartość, którą niejako zarządzał wyłącznie cesarz.

Nie przeszkodziło również Trajanowi, odwołującemu się w swym mennictwie restytucyjnym¹⁴ do Cezara, Augusta czy Tyberiusza, nawiązać także do Marka Brutusa¹⁵. Na rzymskim denarze Trajana

---

⁹ L. Morawiecki, *Libertas Bruti*, [w:] Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk Oddziału w Krakowie, Kraków 1988, s. 19-21; J. DeRose Evans, *The Art of Persuasion. Political Propaganda from Aeneas to Brutus*, Ann Arbor 1992, p. 145-148; L. Morawiecki, *Legum ...*; A.A. Kluczek, „Caesar dictator perpetuo”, *Brutus i Libertas w propagandzie politycznej cesarza Trajana*, [w:] *Idy marcowe 2050 lat później*, red. L. Mrozewicz, Poznań 2008, s. 151-166.

¹⁰ RRC: 266/1, 270/1, 391/1a-b, 391/3, 392/1a-b.

¹¹ RRC: 498/1, 499/1, 500/2-5, 501/1, 502/1-3, 505/1-5, 506/3. Szerzej o Brutusie i mennictwie:

C. Borgerund, *Et tu Brute? Myntens användning som propagandamedel under den romerska senrepubliken*, Uppsala 2011. Pomimo tego, że praca jest napisana w języku szwedzkim, jest stosunkowo czytelna dla osoby nieznającej tego języka. Znaleźć można w niej między innymi liczne załączniki i zestawienia numizmatów odnoszących się do tematu.

¹² Nie oznacza to jednak braku kultu Libertas. Nie pojawiała się ona jednak na numizmatach imperialnych. Por. D. Elm von den Osten, *The Cult of the Goddess "Libertas" in Rome and Its Reflection in Ovid's Poetry and Tibullan Love Elegy*, „Vergilius” 2006, vol. 56, p. 32-44.

¹³ RIC I Claudius: 97, 113.

¹⁴ Więcej o mennictwie restytucyjnym, również jako o zjawisku: H. Mattingly, *The "Restored" Coins of Titus, Domitian, and Nerva*, „The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society” 1920, vol. 20, p. 177-207; Idem, *The Restored Coins of Trajan*, „The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society” 1926, vol. 6, p. 232-278; K. Balbuza, *Monety cesarza Tytusa. Kilka uwag o rzymskim mennictwie restytucyjnym*, „Ethos” 2018, t. 31, nr 1, s. 87-100; A.A. Kluczek, *Obywatel i władca. Propaganda idei restytucyjnej w ikonografii monetarnej (I w. p.n.e. – I w. n.e.)*, „Klio” 2018, t. 47, nr 4, s. 111-130; K. Balbuza, *Flavian Restitution Coins (nummi restituti). Memorative and Ideological Aspects*, [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in the Ancient World – the Ancient World in the Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczak, Poznań 2019, p. 73-102.

¹⁵ RIC II Trajan: 797. Por. Zał. 4.

odtworzono numizmat z 54 roku p.n.e., którego emitentem był zabójca Cezara¹⁶.

Na rewersie monety Marka Brutusa została wyobrażona krocząca postać, której towarzyszą: woźny sądowy oraz liktorzy będący orszakiem najważniejszych urzędników w państwie. Pod zaprezentowaną sceną widać napis BRVTVS, wyraźnie nawiązujący do *cognomen* rodzinnej gałęzi. Wśród wczesnych opisów tej monety pojawiają się zdania, że owa krocząca postać to sam Marek Brutus, jednakże obecnie utożsamia się ją z domniemanym przodkiem zabójcy Cezara – Lucjuszem Juniuszem Brutusem¹⁷ – stojącym za wygnaniem króla, pierwszym konsulem Rzymu (stąd liktorzy i woźny). Taki wybór Marka Brutusa był elementem dobrze znanego Rzymianom zabiegu - odtwarzania historii własnego rodu¹⁸ i choć złowróźnie wybrzmiewa, to zważywszy na chronologię wydarzeń, trudno dopatrywać się zapowiedzi słynnego zajścia z Cezarem¹⁹.

Moneta restytucyjna wybita dla Trajana dokładnie powtórzyła pierwowzór Marka Brutusa, dodając jednak stosowną legendę odwołującą się do cesarza (IMP CAES TRAIAN AVG GER DAC P P REST). Nawet w przypadku, w którym moneta miała bezpośrednio nawiązywać do Lucjusza Brutusa, mogła kojarzyć się odbiorcom z Markiem Brutusem. Pojawia się pytanie o znaczenie wystąpienia tej monety w mennictwie Trajana.

Na numizmatach Trajana Libertas (występującą na powielanej monecie zabójcy Cezara) można zaobserwować głównie w restytucjach związanych z Markiem Brutusem, Kwintusem Kasjuszem oraz z cesarzem Galbą - władcą, którego pamięć została swego czasu potępiona. Istnieją jednak przypadki, w których towarzyszy ona

---

¹⁶ RRC 508/2. Por. Zał. 3.

¹⁷ H. Komnick, *Die Restitutionsmünzen der frühen Kaiserzeit. Aspekte der Kaiserlegitimation*, Berlin 2001, Taf. 25; B. Weisser, *Ahnenkult in der Römischen Republik - Die Münzmissionen des Marcus Iunius Brutus*, [in:] *Der Brutus vom Kapitol*, Hrsg. A. Schwarzmaier, Munich, S. 55-56.

¹⁸ A.A. Kluczek, *Primordia Romana. Mityczna przeszłość Rzymu i pamięć o niej w rzymskich numizmatach zakłeta*, Katowice 2019, s. 163-175 (zwłaszcza s. 166).

¹⁹ Warto wspomnieć o istnieniu koncepcji, w myśl której za emisją stał ojciec Marka Brutusa, a moneta została wybita w sprzeciwie wobec triumwiratu – kroczącą postacią miał być Brutus Starszy. Por. H. Mattingly, *The Restored coin of Trajan...*, p. 244, 247. Za Markiem Brutusem (zabójcą Cezara) jako emitentem przemawia datacja numizmatu, pełnienie przez niego funkcji umożliwiającej wybijanie monet. Odwołanie do Lucjusza Brutusa sugeruje zwyczaj nawiązywania do historii własnego rodu, istniejąca jeszcze niechęć do ukazywania osób żywych na numizmatach.

wizerunkowi samego cesarza²⁰. Interpretuje się zatem, że nawiązanie do Marka Brutusa, a właściwie do jego przodka, nie było tu ważne samo w sobie, a główną rolę pełniła tu uniwersalna idea wolności i tradycji – również republikańskiej²¹, istotnej dla Rzymian żyjących nawet w okresie, gdy nie istniała już nawet „komedia republiki”. Pamiętać również należy o podkreśleniu wolności jako ważnej propagandowo wartości dla Trajana²². Nie oznacza to jednak przypadkowości wyboru Brutusa. Cesarz wykazywał się w tym momencie szacunkiem do złożonych dziejów Rzymu.

Agryppina Starsza

Agryppina Starsza była wnuczką Augusta docenianą przez niego, a także wdową po szanowanym w armii Germaniku, co sprawiało, że jej potomstwo czy odpowiedni mariaż mógł zagrozić pozycji Tyberiusza²³. Została oskarżona za czasów Tyberiusza o dążenie do władzy i zgodnie z decyzją senatu wygnana. Za zesłaniem Agryppiny Starszej, jak również nieszczęściami, które spotkały jej rodzinę, stał bliski cesarzowi Sejan. Sytuacji kobiety nie poprawiło ujawnienie spisków Sejana i jego skazanie. Wobec niej, jak i jej bliskich, notuje się przejawy potępienia pamięci, głównie uwidaczniające się w niszczeniu wizerunków²⁴.

Pamięć o Agryppinie Starszej przywrócił cesarz Kaligula, syn jej i Germanika. Odzwierciedlają to numizmaty bite dla szerokiego grona odbiorców – zarówno w złocie, srebrze, jak brązy i transmitowane z bliskiego dokonaniem Germanika – Lugdunum²⁵ oraz z Rzymu²⁶, będącego centrum prowadzenia polityki pamięci. Miało to miejsce już na początku panowania Kaliguli. Agryppina Starsza na legendach określana była głównie jako matka obecnego cesarza²⁷ (AGRIPPINA MAT C CAES AVG GERM) i występowała na rewersach, niejako

---

²⁰ RIC II Trajan: 123, 124. Mniej jednoznacznie i czytelnie: RIC II Trajan: 380, 381.

²¹ A. A. Kluczek, *Primordia...*, s. 390.

A. A. Kluczek, „*Caesar dictator perpetuo*”..., s. 151-166.

²² D. C. A. Shoter, *Agrippina the Elder: A Woman in a Man's World*, „*Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*” 2000, Bd. 39, H. 3, s. 341-357. Por. *Suet.: Tib. 53, Cal. 7*, liczne fragmenty *Tac. Ann.* podane w zaproponowanym w tym przypisie opracowaniu.

²³ E. R. Varner, *Portraits, Plots, and Politics: "Damnatio memoriae" and the Images of Imperial Women*, „*Memoirs of the American Academy in Rome*” 2001, vol. 46, p. 41-93; Idem: *Mutilation and Transformation...*, p. 90-91.

²⁴ RIC I Caligula: 7, 8

²⁵ RIC I Caligula: 13, 14, 21, 22, 30, 55. Por. Zał. 5 i 6.

²⁶ Korepondują z tym również pojedyncze egzemplarze mennictwa prowincjalnego (RPC I 2015) Por. także RPC I: 4164, 4166.

towarzysząc przedstawionemu na awersie synowi²⁸. Na większą uwagę zasługuje jeden typ monety, na którym Agryppina Starsza pojawiła się na awersie²⁹. Wyjątkowość omawianego numizmatu wzmacnia fakt, że owa moneta oprócz prezentowania Agryppiny jako matki Kaliguli, podnosi również fakt bycia córką Marka Agryppy (AGRIPPINA M F MAT C CAESARIS AVGVSTI), co buduje wokół Kaliguli chwalebny genealogię, czyni go spadkobiercą zarówno Augusta, jak i Marka Agryppy. Kwestią najbardziej przyciągającą uwagę jest jednak rewers, który bezpośrednio mówi o przywracaniu pamięci i uhonorowaniu matki Kaliguli z poparciem senatu i ludu rzymskiego. Na numizmacie znajduje się bowiem legenda (S P Q R MEMORIAE AGRIPPINAE). Towarzyszy mu wyobrażenie *carpentum* bądź *carpentum funebris*³⁰. Nawiązuje to do sprowadzenia prochów Agryppiny i złożenia ich w Mauzoleum Augusta³¹ lub do procesji, w której obwożono posąg Agryppiny³². Warto wspomnieć, że omawiany numizmat był sestercem, więc dość rozpowszechnioną monetą. Przekaz trafiał zatem do możliwie szerokiego grona ludności. Zabiegi te, jak i podobne poczynania względem braci cesarza – Klaudiusza Nerona i Druzusa III³³ nie tylko oficjalnie zdejmowały odium z rodziny Kaliguli, ale również wskazywały na *pietas* nowego władcy, które budziło uznanie ludu³⁴. Agryppina nie została jednak jeszcze ubóstwiona. Taki honor, możliwie dobrze potwierdzony źródłowo, spotkał kobiety późnej niż mężczyzn. Co ciekawe, w mennictwie Kaliguli próżno szukać bezpośredniego uhonorowania Tyberiusza, co wydaje się być logicznym następstwem trudnych relacji obu władców, związanych chociażby z niemalże zagładą rodziny Germanika, jak również ze śmiercią Tyberiusza, którą

---

²⁸ RIC I Caligula: 13. Por. Zał. 5.

²⁹ RIC I Caligula: 55. Por. Zał. 6.

³⁰ *Carpentum* było wozem zaprzężonym w muły pierwotnie służącym do transportu i podróży, z czasem do poruszania się w przestrzeni miejskiej. Prawo do korzystania z niego mieli między innymi kapłani (pontifeksi i flamini) oraz westalki i matrony. Od Augusta był to środek lokomocji dla cesarzowych wykorzystywany zwłaszcza podczas uroczystości publicznych. *Carpentum funebre* natomiast służyło podczas uroczystości pogrzebowych. Przewożono w nich prochy zmarłych kobiet z rodziny cesarskiej (dla mężczyzn było to *tensae*) lub wizerunki. N.T. Elkins, *The Procession and Placement Of Imperial Cult Images in the Colosseum*, „Papers of the British School at Rome” 2014, vol. 82, p. 86-89; J.A. Latham, *Performance, Memory, and Processions in Ancient Rome: the Pompa Circensis from the Late Republic to Late Antiquity*, Cambridge 2016, p. 119-122.

³¹ CIL VI: 886.

³² Suet. *Cal.* 15

³³ RIC I Caligula: 34, 42, 49.

³⁴ Suet. *Cal.* 15

to miały rzekomo spowodować Kaligula. Niemniej potomek Agryppiny Starszej jako uznany przez Tyberiusza sukcesor, a także jako Rzymianin wykazujący się wspomnianą wcześniej *pietas*, nie mógł się od niego odciąć – Swetoniusz przekazuje informację o mowie podczas pogrzebu Tyberiusza wygłoszonej przez Kaligulę, a utrzymanej w pochwalnym tonie. Nie przeszkodziło to jednak Kaliguli w zanegowaniu decyzji Tyberiusza w sprawie swojej rodziny, jak również innych skazanych.

Pamięć o Agryppinie Starszej przywoływano również za panowania Klaudiusza³⁵ i Tytusa – na rzymskich sestercach. Warto podkreślić, że nie pojawiała się ona jako matka Kaliguli, którego pamięć miała zostać potępiona. Podnoszono bycie przez nią córką Marka Agryppy i żoną Germanika (AGRIPPINA M F GERMANICI CAESARIS)³⁶. O ile w przypadku Klaudiusza obecność Agryppiny Starszej może nie dziwić z uwagi chociażby na więzy rodzinne łączące tych dwoje³⁷, to o tyle pojawienie się omawianej tu kobiety na monetach Tytusa³⁸, nie jest tak oczywiste. W tym miejscu warto dodać, że numizmat Tytusa upamiętniający Agryppinę Starszą wykorzystywał wzorzec zaproponowany przez Klaudiusza, pomijając pierwowzory potępionego Kaliguli. Nie wydaje się jednak, aby głównym celem opisywanego zabiegu było wzmocnienie odwołań do Klaudiusza – można było to uczynić wyraźniej. Być może Agryppina Starsza była popularna ze względu na jej bliskie relacje z Augustem i jego następcami, wchodziła do kanonu ważnych postaci. Osoby związane z rodziną cesarską były ukazywane na numizmatach wskazujących na boską filiację Tytusa³⁹. Tytus stworzył zatem panteon szczególnie zasłużonych poprzedników (wśród którego znalazło się miejsce dla wrogów – i Agryppiny Starszej, i Tyberiusza), a jako syn boskiego cesarza był godny przejąć ich spuściznę.

---

³⁵ Por. S. Wood, *Memoriae Agrippinae: Agrippina the Elder in Julio-Claudian Art and Propaganda*, „American Journal of Archaeology” 1988, vol. 92, no. 3, p. 409-426.

³⁶ RIC I Claudius: 102; RIC II Titus: 419. Por. Zał. 7 i 8.

³⁷ Klaudiusz legitymizował swą władzę swoim pochodzeniem, podnosząc pokrewieństwo i powinowactwo z rodem Augusta. Jednym z takich łączników z pierwszym *princeps*em była Agryppina Starsza. Por. P. Sawiński, *Wybór Klaudiusza na cesarza*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2015, vol. 12, s. 256-258; Idem, *Sukcesja władzy cesarskiej w okresie rządów dynastii julijsko-klaudyjskiej (30 p.n.e.-68 n.e.)*, Poznań 2016, s. 203-205.

³⁸ RIC I Titus:

³⁹ Więcej o mennictwie restytucyjnym jako zjawisku, jak również o monetach restytucyjnych Tytusa:

K. Balbuza, *Monety cesarza Tytusa...*

Ostatnim znanym wizerunkiem Agryppiny Starszej ukazanym na monecie miał być ten wybity na numizmatach Nerwy w ramach mennictwa restytucyjnego⁴⁰. Wspomniane monety miały powstać, podobnie jak inne restytucyjne, w Azji Mniejszej w 98 roku. W przeciwieństwie do Kaliguli⁴¹, Klaudiusza⁴² i Tytusa⁴³, u Nerwy nie pojawia się odwołanie do Germanika. Takie uwypuklenie jej osoby mogłoby być wskazówką dla rozpatrywania propagandy Nerwy jako nawiązującej do prostej, biologicznej linii dynastii zapoczątkowanej przez Augusta. Należałoby jednak wziąć pod uwagę fakt, że numizmat ten miał być wybity pod koniec panowania Nerwy, więc mógł być początkiem dłuższego ciągu postaci. Ciekawe byłyby również rozważania dotyczące przedstawienia Agryppiny jako żony Germanika, tak szanowanego w armii, niebędącej pełnym oparciem dla Nerwy. Głębsze analizowanie tego numizmatu i wyciąganie dalej idących wniosków jest jednak niemożliwe, ze względu na niejasny jego status. Przypuszcza się bowiem, że jest on fałszerstwem⁴⁴. Niemniej samo pojawianie się na numizmatach postaci, wobec której uskuteczniiano potępienie pamięci jest ciekawym zjawiskiem pozwalającym zastanawiać się nad przyczyną i rolą rehabilitacji pamięci.

Galba

Przypadek potępienia pamięci cesarza Galby i jej przywrócenia należy do jednych z najbardziej złożonych i niejednoznacznych. Szczególnie wyraźnie widać to w niejednolitych działaniach w stosunku do Galby, które obserwuje się za rządów Wespazjana. W tym czasie notuje się bowiem zarówno próby restytucji pamięci, jak i jej zacierania. Meandry tych zjawisk tłumaczy Katarzyna Balbuza⁴⁵. W tym miejscu wystarczy jedynie wspomnieć, że uhonorowanie Galby było sprzeczne z interesem Wespazjana, który z konieczności ugruntowania własnej pozycji nie mógł pozwolić na łączenie Galby z tradycją augustiańską oraz kreowanie go na wskrzesiciela Rzymu. W innej

---

⁴⁰ RIC II Nerva: 138.

⁴¹ RIC I Caligula: 11, 12, 17, 18, 25, 26, 35, 43, 50, 57, 59-62.

⁴² RIC I Claudius: 105, 106. Numizmaty podobnie jak te poświęcone Agryppinie starszej wybite brązie, w Rzymie.

⁴³ RIC II Titus: 417, 418, 439-443.

⁴⁴ H. Mattingly, *The "Restored" Coins ...* p. 207; N.T. Elkins, *The Image of Political Power in the Reign of Nerva, AD 96-98*, Oxford 2007, p. 76 (wspomniany Autor powołuje się na: H. Komnick, *Die Restitutionsmünzen ...*, S. 104.

⁴⁵ K. Balbuza, *Cesarz Galba: śmierć - damnatio memoriae (?) - restitutio honorum, memoriae...*, s. 43-57.

sytuacji byli już następcy Wespazjana, którzy bądź to postulowali uhonorowanie Galby, bądź sami to czynili.

Galba pojawił się w brązowym mennictwie restytucyjnym Tytusa, bezpośredniego sukcesora Wespazjana. Imię oraz wizerunek Galby pojawiały się wraz z awerssem wskazującym na menniczą odpowiedzialność senatu⁴⁶ - były wzorowane na numizmacie samego Galby. Na awersach gościły również: Pax⁴⁷ sygnalizująca pokój oraz Libertas⁴⁸, popularne w mennictwie Galby⁴⁹. Z tego zestawu personifikacji jedynie Pax znalazła swoje miejsce na numizmatach Tytusa. Wydaje się zatem, że Galba został wymieniony przez Tytusa w kontekście swych zasług bez wiązania tej postaci z programem Tytusa. Warto dodać, że Galba, podobnie jak i Tytus nie byli przedstawicielami w pełni ugruntowanej dynastii, ponadto oboje mogli łączyć swoje wyniesienie z szacunkiem w armii, a nie powiązaniem z Augustem.

Drugim, a zarazem ostatnim władcą, który na numizmatach dla siebie wybijanych odwołał się do Galby był Trajan. W jego złotym mennictwie restytucyjnym omawiany cesarz pojawił się w towarzystwie wspomnianej Libertas⁵⁰, w pewnym stopniu bliskiej również Trajanowi⁵¹. Rola Galby w restytucjach Trajana nie jest łatwa do określenia. Wszakże syn Nerwy nie poświęcił miejsca wszystkim swoim poprzednikom. Warto zauważyć, że Galba cieszył się poparciem wśród ludności, senatorów. Pamiętać jednak należy, że władca ten był ceniony przez Domicjana, którego potępienie pamięci nie zostało cofnięte, pomimo znacznego przywiązania żołnierzy (będących znaczącą siłą w Cesarstwie) do tegoż cesarza. Można odbierać zatem uhonorowanie Galby w kontekście nastrojów panujących w społeczeństwie. Uwagę zwraca również fakt, że omawianego władcę poczytywano jako osobę, która doprowadziła do obalenia tyrana – Nerona. Również kształtująca się dynastia, umownie nazywana Antoninami, u swego początku miała zakończenie rządów zamordowanego, skazanego na potępienie pamięci cesarza. Niemniej jednak warto podkreślić, że nawiązania do władców w mennictwie Trajana są dość zbieżne z wyborami widocznymi w restytucjach Tytusa.

---

⁴⁶ RIC II Titus: 421-423, 466.

⁴⁷ RIC II Titus: 497.

⁴⁸ RIC II Titus: 496.

⁴⁹ K. Balbuza, *Główne nurty w ideologii władzy cesarza Galby*, [w:] *Studia Flaviana 2*, red. I. Mrozewicz, Poznań 2012, s. 47-49.

⁵⁰ RIC II Trajan: 824.

⁵¹ RIC II Trajan: 123, 124. Mniej jednoznacznie i czytelnie: RIC II Trajan: 380, 381.

Być może zatem Trajan wykorzystał powstały już kanon postaci ważnych dla Cesarstwa.

Pertynaks

Objęcie władzy przez Septymiusza Sewera wiązało się z wystąpieniem w roli mściciela Pertynaksa cesarza-reformatora, zabitego w związku z niezadowoleniem z jego postawy pretorian i senatu. Widać to zarówno w ukaraniu sprawców jego śmierci, jak również w doprowadzeniu do ubóstwienia władcy, wobec którego można zaobserwować przejawy wystąpienia *damnatio memoriae*. Fakt ten upamiętniły rzymskie emisje Septymiusza Sewera wybijane w złocie, srebrze i brązie.

Ikonografia i legendy pojawiające się na tych numizmatach odzwierciedlają znane już motywy. Awersy nosiły wizerunek Pertynaksa i napis określający go boskim pobożnym (w rzymskim rozumieniu tego pojęcia) ojcem (DIVVS PERT PIVS PATER/ DIVVS PERTIN PIVS PATER). Na rewersach pojawiała się legenda mówiąca o ubóstwieniu (CONSECRATIO/ CONSECRATIO S C). Ilustrowana była ona przez wyobrażenie orła stojącego na globie⁵² oraz stos pogrzebowy⁵³ - okazalszy niż spotykało się to na numizmatach Marka Aureliusza, co miało znaczenie prestiżowe⁵⁴. Septymiusz Sewer ponadto w swoje imię wplótł imię Pertynaksa. Nie używał jednak w mennictwie formuły „*divi f*” wskazującej bezpośrednio na boskie pochodzenie. Władca ten zdecydował się później na „adoptowanie” się do dynastii Antoninów.

Kommodus

Numizmaty wybijane dla Septymiusza Sewera skupiały się na budowaniu pozycji własnej „kontynuacji” dynastii Antoninów. Wyjątkiem są jednak odniesienia do cesarza Kommodusa, którego pamięć została potępiona, a za Septymiusza Sewera przywrócona. Po wspomnianej specyficznej adopcji nowy władca był nie tylko synem Marka Aureliusza, ale i bratem potępionego Kommodusa, co nie było

---

⁵² RIC IV Septimius Severus: 24A, 660BA, 660 BC. Orzeł nie symbolizował tylko Rzymu. Mógł też być utożsamiany z duszą ubóstwionego cesarza.

⁵³ RIC IV Septimius Severus: 24B, 660C. Wspomniane numizmaty mogą być jednak fałszerstwem.

⁵⁴ J. Rakoczy, *Między propagandą militarną a polityką dynastyczną – emisje mennicy w Rzymie za Septymiusza Sewera*, [w:] *Pieniądz a propaganda. Wspólne dziedzictwo Europy. Studia i Materiały*, red. K. Filipow, Augustów – Warszawa 2015, s. 72-73.

dobrze propagandowo. Najprawdopodobniej w związku z tym Septymiusz Sewer zdecydował się na przeprowadzenie ubóstwienia swego nowego brata⁵⁵.

Ślad po tym można obserwować w materiale numizmatycznym. Pomiędzy 195 a 197 rokiem, czyli zapewne w trakcie uzurpacji Klodiusza Albina, w Rzymie wybito denary i sesterce upamiętniające apoteozę Kommodusa. Awersy przedstawiały jego wizerunek opatrzony legendą określającą go nie jako boskiego, ale nadająca mu przydomki i tytuły: Pius, Felix, *pater patriae*, Britannicus, nawiązujące do tych, używanych przez samego Kommodusa⁵⁶. Ubóstwienie było jednak czytelne dzięki zastosowanym rewersom, które łączyły w sobie legendę CONSECRATIO/ CONSECRATIO SC oraz standardowy motyw nawiązujący do apoteozy – orła stojącego na globie⁵⁷. Odwołanie do Kommodusa widać również w imieniu przyjętym przez syna Septymiusza Sewera – Karakalli występującym również na numizmatach. Pamięć o Kommodusie jako krwawym tyranie musiała jednak być żywa. Jego ubóstwienie można odbierać jako probierz siły Septymiusza Sewera, jego stosunku do senatu.

O boskim Kommodusie wspominał również Trajan Decjusz w swoich numizmatach restytucyjnych⁵⁸ podkreślających łączność z dynastią seweriańską.

Karakalla

Karakalla był kolejnym z cesarzy, którego po śmierci spotkały przejawy *damnatio memoriae*. Jednakże już Makrynus zabiegał o uczczenie pamięci po synu Septymiusza Sewera. Czynił to mając na względzie tradycję Antoninów oraz popularność tegoż władcy wśród wojska. Zmienił nawet imię swojego syna, nawiązując do Karakalli. Potomek Septymiusza Sewera został uhonorowany, a być może nawet ubóstwiony przez następnego cesarza – Heliogabala, który miał być jego rzekomym synem i który objął władzę jako jego mściciel. Widać to w przyjętym przez Heliogabala imieniu po ogłoszeniu go władcą.

Pojawiały się również numizmaty bezpośrednio wzmiankujące o ubóstwionym Karakalli. Niegdyś potępiony cesarz występował na denarach i sesterkach wybijanych w Rzymie. Wizerunek Karakalli

---

⁵⁵ D. Janiszewska, *Damnatio memoriae i renovatio memoriae w polityce cesarza Septymiusza Sewera*, [w:] *Damnatio memoriae...*, s. 73-74.

⁵⁶ Por. RIC III Commodus: 184.

⁵⁷ RIC IV Septimius Sewer: 72A.

⁵⁸ RIC IV Trajan Decius: 93. Por. Zał. 14.

opatrzone były legendą mówiącą o jego ubóstwieniu (DIVO ANTONINO MAGNO). Na rewersach, których napisy na otoku wskazywały na ubóstwienie prezentowały wyobrażenia typowe dla tej procedury: orła⁵⁹ oraz stos pogrzebowy⁶⁰. Wystąpił również rewers ze sceną nawiązującą do składania ofiary⁶¹.

Omawiane numizmaty zostały wybite dla Heliogabala lub Sewera Aleksandra, adoptowanego syna Heliogabala, choć pojawiają się również głosy, że numizmat ten powstał dla Makrynusa. Nie ma co do tego pełnej zgodności⁶².

Jestem skłonna do uznania, że wspomniane monety powstały w czasach Heliogabala lub Sewera Aleksandra. Mogły być naturalną konsekwencją działań Heliogabala, który najprawdopodobniej doprowadził do ubóstwienia. Dziwiłby zatem brak mennictwa konsekracyjnego.

Sewer Aleksander nie doprowadził do ubóstwienia skazanego na *damnatio memoriae* przybranego ojca - Heliogabala, niemniej mógł wykorzystać usankcjonowane już ubóstwienie Karakalli. Co prawda, być może istniała możliwość jego anulowania, w związku z faktem iż było ono efektem działania cesarzy, których pamięć została potępiona zgodnie z decyzją senatu. Należy jednak wziąć pod uwagę szacunek dla Antoninów (do których teoretycznie zaliczał się Karakalla) oraz fakt, że ubóstwienie było przeprowadzane w zgodzie z decyzją senatu (niekonieczne samodzielnie). Sewer Aleksander nie mogąc powołać się na boski rodowód przybranego ojca, mógł nawiązać w swym mennictwie do Karakalli.

Zabiegi przywracania pamięci poprzez numizmaty stanowią element kształtowania pamięci o uhonorowanych numizmatami postaciach, panteonu ważnych dla Rzymian postaci. Nie można też zupełnie unierealnić sytuacji, w których rehabilitacja pamięci była efektem emocjonalnego podejścia do zmarłej postaci (przypadek syna Agryppiny Starszej). Wydaje się jednak, że ich wybór mógł mieć

---

⁵⁹ RIC IV Sever Alexander: 717, 718. Por. Zał. 15.

⁶⁰ RIC IV Sever Alexander: 719.

⁶¹ RIC IV Sever Alexander: 720.

⁶² Katalog RIC skłania się ku Sewerowi Aleksandrowi. Za nim również: S.A. O'Grady, *The Public Image of the Later Severans: Caracalla to Alexander Severus*, Questland 2015, p. 96. Na Heliogabala lub Sewera Aleksandra wskazuje: O. Hekster, *Emperors and Ancestors: Roman Rulers and the Constraints of Tradition*, Oxford 2015, p. 63. Za Makrynusem lub Heliogabalem opowiada się: *Coinage and History of the Roman Empire, c. 82bc - 480ad. Vol. 1: History. Vol. 2: Coinage*, ed. D. Vagi, Chicago - London 2000.

znaczenie głównie w tworzeniu wizerunku władcy, dla którego wybijano omawiane monety. To wszystko można wywnioskować również ze źródeł innych niż numizmatyczne. Monety i medale jednak nie są obarczone podwójną interpretacją cesarskich poczynań – i antycznych pisarzy, i badaczy.

Na podstawie opisanych przypadków, można stwierdzić, że numizmatycznych świadectw przywracania dobrej pamięci o osobach podlegających *damnatio memoriae* można szukać w tak zwanym mennictwie konsekuracyjnym – związanym z aktem ubóstwienia, a także mennictwie restytucyjnym – bezpośrednio odnoszącym się do spotykanego wcześniej motywu i postaci. Ponadto warto zwrócić uwagę na pośrednie odwołania przejawiające się wskazaniem na powiązania rodzinne pojawiające się na legendach. Bardziej problematycznym kryterium jest szukanie nawiązań do idei występujących na numizmatach osób, których pamięć została potępiona. Taki zabieg niesie ze sobą duże ryzyko nadinterpretacji, zwłaszcza w sytuacji, gdy omawiany motyw jest w częstym zastosowaniu. Niemniej i w tym przypadku warto snuć rozważania, czego przykładem niech będą odwołania do mennictwa Marka Brutusa.

Warto również przyglądać się miejscu emisji numizmatów upamiętniających konkretną postać. W opisywanych przypadkach był to głównie Rzym – główne miejsce spektakularnego potępienia pamięci – niszczenia posągów, wizerunków. Należy przyjąć tu jednak szerszą perspektywę i wyjść poza krąg osób obłożonych *damnatio memoriae* – dołączyć do nich innych uhonorowanych numizmatem członków rodziny cesarskiej lub historyczne postacie przywoływane na monetach.

Nie bez znaczenia pozostają medale, w których zostały wybite numizmaty sugerujące to, dla jakich grup były dedykowane. Dla przykładu – uogólniając, rehabilitacja pamięci postaci, które były ważne z punktu widzenia legitymizacji władzy, bardzo często pojawiała się brązach, trafiała do możliwie szerokiego grona odbiorców.

Ciekawym parametrem, który warto zbadać jest także czas emitowania numizmatów przywracających dobrą pamięć o konkretnych postaciach. Źródła te zazwyczaj są datowane na czas trudny z perspektywy legitymizacji władzy.

W tym miejscu należy również zasygnalizować pewien problem. W przypadku monet odwołujących się wyraźnie do osób innych niż władca, który sygnował konkretne numizmaty oraz w przypadku gdy nie były to schematyczne emisje konsekuracyjne, pojawia się pytanie,

czy towarzyszące danej postaci wyobrażenia zawsze odnosiły się do niej, w sytuacjach, gdy jedna z legend przywoływała aktualnego cesarza. Problem ten trudno jednoznacznie rozwiązać. Otwiera to też ciekawą kwestię, jaką jest ewentualna spójność pomiędzy wartościami przedstawianymi w mennictwie upamiętniającym daną postać, a tymi, które występowały jako ilustracja panowania władcy przywołującego ową pamięć.

Zarysowaną w niniejszym artykule „kategorię” numizmatów, pomimo że dobrze znanych, często włączanych do analiz mennictwa danego władcy, warto rozpatrzyć jako osobny problem.

Bibliografia

- Africa T.W., *The Mask of an Assassin: A Psychohistorical Study of M. Junius Brutus*, „Journal of Interdisciplinary History” 1978, vol. 8, no. 4, p. 599-626.
- Balbuza K., *Cesarz Galba: śmierć – damnatio memoriae (?) – restitutio honorum*, [w:] *Damnatio memoriae w europejskiej kulturze politycznej*, red. R. Gałaj-Dempniak, D. Okoń, M. Semczyszyn, Szczecin 2016, s. 43-57.
- Balbuza K., *Flavian Restitution Coins (nummi restituti). Memorative and Ideological Aspects*, [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in the Ancient World — the Ancient World in the Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczak, Poznań 2019, p. 73-102.
- Balbuza K., *Główne nurty w ideologii władzy cesarza Galby*, [w:] *Studia Flaviana 2*, red. L. Mrozewicz, Poznań 2012, s. 45-64.
- Balbuza K., *Monety cesarza Tytusa. Kilka uwag o rzymskim mennictwie restytucyjnym*, „Ethos” 2018, t. 31, nr 1, s. 87-100.
- Barrett A.A., *Caligula's Quadrans Issue*, „Latomus” 1998, t. 57, fasc. 4, p. 846-852.
- Benoist S., *Martelage et damnatio memoriae: une introduction*, „Cahiers du Centre Gustave Glotz” 2003, vol. 14, p. 231-240.
- Borgerund C., *Et tu Brute? Myntens användning som propagandamedel under den romerska senrepubliken*, Uppsala 2011.
- Brassloff S., *Damnatio memoriae*, [in:] *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Bd. IV.2*, Hg. G. Wissowa, Stuttgart 1901, S. 2059-2062.
- Calomino D., *Defacing the Past: Damnation and Desecration in Imperial Rome*, London 2016.
- Clarke M.L., *Noblest Roman: Marcus Brutus and His Reputation (Aspects of Greek and Roman Life)*, London 1981.

Coinage and History of the Roman Empire, c. 82bc - 480ad. Vol. 1: History. Vol. 2: Coinage, ed. D. Vagi, Chicago-London 2000.

DeRose Evans J., *The Art of Persuasion. Political Propaganda from Aeneas to Brutus*, Ann Arbor 1992, p. 145-148.

Dyjakowska M., 'Damnatio memoriae' jako środek walki z opozycją, „Zeszyty Prawnicze” 2011, t. 11, nr 4, s. 137-159.

Elkins N.T., *The Image of Political Power in the Reign of Nerva, AD 96-98*, Oxford 2007.

Elkins N.T., *The Procession and Placement Of Imperial Cult Images in the Colosseum*, „Papers of the British School at Rome” 2014, vol. 82, p. 86-89.

Elm von den Osten D., *The Cult of the Goddess "Libertas" in Rome and Its Reflection in Ovid's Poetry and Tibullan Love Elegy*, „Vergilius” 2006, vol. 56, p. 32-44.

Flaig E., *Zrytualizowana polityka. Znaki, gesty i władza w starożytnym Rzymie*, tłum. L. Mrozewicz, A. Pawlicka, Poznań 2013.

Flower H., *Rethinking „Damnatio Memoriae”: The Case of Cn. Calpurnius Piso Pater in A. D. 20*, „Classical Antiquity” 1998, vol. 17, no. 2, p. 155-187.

Hekster O., *Emperors and Ancestors: Roman Rulers and the Constraints of Tradition*, Oxford 2015.

Janiszewska D., *Damnatio memoriae i renovatio memoriae w polityce cesarza Septymiusza Sewera*, [w:] *Damnatio memoriae w europejskiej kulturze politycznej*, red. R. Gałaj-Dempniak, D. Okoń, M. Semczyszyn. Szczecin 2016, s. 69-78.

Kluczek A.A., „Caesar dictator perpetuo”, *Brutus i Libertas w propagandzie politycznej cesarza Trajana*, [w:] *Idy marcowe 2050 lat później*, red. L. Mrozewicz, Poznań 2008, s. 151-166.

Kluczek A.A., *Moneta – klucz do świątyni starożytności. Uwagi na kanwie książki Roberta Turcana*, „Wieki Stare i Nowe” 2016, nr. 10, s. 121-139.

Kluczek A.A., *Obywatel i władca. Propaganda idei restytucyjnej w ikonografii monetarnej (I w. p.n.e. – I w. n.e.)*, „Klio” 2018, t. 47, nr 4, s. 111-130.

- Kluczek A.A., *Primordia Romana. Mityczna przeszłość Rzymu i pamięć o niej w rzymskich numizmatach zaklęta*, Katowice 2019.
- Komnick H., *Die Restitutionsmünzen der frühen Kaiserzeit. Aspekte der Kaiserlegitimation*, Berlin 2001.

- Latham J.A., *Performance, Memory, and Processions in Ancient Rome: the Pompa Circensis from the Late Republic to Late Antiquity*. Cambridge 2016, p. 119-122.
- Mattingly H., *The "Restored" Coins of Titus, Domitian, and Nerva*, „The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society” 1920, vol. 20, p. 177-207.
- Mattingly H., *The Restored Coins of Trajan*, „The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society” 1926, vol. 6, p. 232-278.
- *Mémoire et histoire. Les procédures de condamnation de la mémoire dans l'Antiquité romaine*, éd. S. Benoist, A. Daguet-Gagey, Centre régional universitaire lorrain d'histoire, Vol. 31. Metz 2007.
- Morawiecki L., *Idy marcowe a symbolika rzymskich monet prowincjonalnych*, [w:] *Zamach stanu w dawnych społecznościach*, red. A. Sołtysiak, J. Olko, Warszawa 2004, s. 101-114.
- Morawiecki L., *Legum ac libertatis auctor et vindex. Marek Juniusz Brutus i jego program polityczny*, Poznań 2001.
- Morawiecki L., *Libertas Bruti*, [w:] *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk Oddziału w Krakowie*, Kraków 1988, s. 19-21.
- Mrozewicz L., *Damnatio memoriae w rzymskiej kulturze politycznej*, [w:] *Damnatio memoriae w europejskiej kulturze politycznej*, red. R. Gałaj-Dempniak, D. Okoń, M. Semczyszyn. Szczecin 2016, s. 11-16.
- O'Grady S.A., *The Public Image of the Later Severans: Caracalla to Alexander Severus*, Questland 2015.
- Rakoczy J., *Między propagandą militarną a polityką dynastyczną – emisje mennicy w Rzymie za Septymiusza Sewera*, [w:] *Pieniądz a propaganda. Wspólne dziedzictwo Europy. Studia i Materiały*, red. K. Filipow, Augustów – Warszawa 2015, s. 53-80.
- Sawiński P., *Sukcesja władzy cesarskiej w okresie rządów dynastii julijsko-klaudyjskiej (30 p.n.e.-68 n.e.)*, Poznań 2016.
- Sawiński P., *Wybór Klaudiusza na cesarza*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2015, vol. 12, s. 256-258.
- Shoter D.C.A., *Agrippina the Elder: A Woman in a Man's World*, „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte” 2000, Bd. 39, H. 3, s. 341-357.
- Varner E.R., *Mutilation and Transformation: Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture*. Monumenta Graeca et Romana. Vol X. Leiden – Boston 2004.

Varner E.R., *Portraits, Plots, and Politics: "Damnatio memoriae" and the Images of Imperial Women*, „Memoirs of the American Academy in Rome” 2001, vol. 46, pp. 41-93

Vittinghoff F., *Der Staatsfeind in der römischen Kaiserzeit. Untersuchungen zur „damnatio memoriae“*, Berlin 1936.

Walburg R., *EID MAR: Die Macht der visuellen Kommunikation. Rezeption eines antiken Motivs*, [in:] *Boreas Münstersche Beiträge zur Archäologie*, Bd.30/31, Hg. H. Brandenburg, D. Korol, D. Salzmann, M. Söldner, K. Stähler, Münster 2008, S. 111-125.

Weisser B., *Ahnenkult in der Römischen Republik - Die Münzmissionen des Marcus Iunius Brutus*, [in:] *Der Brutus vom Kapitol*, Hg. A. Schwarzmaier, Munich, S. 51-119.

Wood S., *Memoriae Agrippinae: Agrippina the Elder in Julio-Claudian Art and Propaganda*, „American Journal of Archaeology” 1988, vol. 92, no. 3, p. 409-426.

Wykaz skrótów

CIL VI - *Corpus Inscriptione Latinarum. Vol.VI. Inscriptiones urbis Romae Latinae. Pars VIII. Titulos et imagines coll. schedasque comparavit S. Panciera. Fasc. II. Titulos imperatorum domusque eorum thesauro schedarum imaginumque ampliato*, ed. G. Alföldy, A. Kolb, Th. Kruse, V. Rosenberger, A. Scheithauer, G. Wesch-Klein Itemque I. Di Stefano Manzella, M. Spannagel, J.U. Krause, Berlin 1996.

Dio. - Kasjusz Dion, *Historia rzymska, księgi 41-50*, tłum. I. Ptaszek, Kraków 2018.

RDG - *Res Gestae Divi Augusti*, tłum. S. Łoś, E. Wipszycka, [w:] *Wybór źródeł do historii starożytnej*, red. S. Chankowski, Warszawa 1995, s. 170-184.

Tac. Ann. – Tacyt, *Roczniki*, [w:] Idem, *Wybór pism*, tłum. S. Hammer. Warszawa 2004, s. 3-201.

Plin., *Epist.* - Pliniusz Młodszy, *Korespondencja Pliniusza Młodszeo z cesarzem Trajanem. Tekst i tłumaczenie*, tłum. A. Dębiński, M. Jońca, I. Leraczyk, A. Łuka, Lublin 2017.

RIC I (second edition) - *The Roman Imperial Coinage. Vol. 1. From 31 BC to AD 69*, ed. C.H.V. Sutherland, London 1984.

RIC II - *The Roman Imperial Coinage. Vol. II. Vespasian to Hadrian*, ed. H. Mattingly, E.A. Sydenham, London 1926; *The Roman Imperial Coinage Vol. II Part 1: Vespasian to Domitian, 2nd edition*, ed. I.A. Carradice, T.V. Buttrey, London 2007.

- RIC IV - *The Roman Imperial Coinage. Vol. IV. Part I. Pertinax to Geta*, ed. H. Mattingly, E.A. Sydenham, London 1936; *The Roman Imperial Coinage. Vol. IV. Part II. Macrinus to Pupiens*, ed. H. Mattingly, E.A. Sydenham, C.H.V. Sutherland, London 1938.
- RPC I – *The Roman Provincial Coinage. Vol. I: From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC–AD 69)*, ed. A. Burnett, M. Amandry, P. P. Ripollès, London-Paris 1992.
- RRC – *The Roman Republican Coinage*, ed. M. Crawford, London 1974.
- Suet.- Gajusz Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty Cezarów*, tłum. J. Niemirska Pliszczyńska, Wrocław 1960.

Streszczenie

W artykule zaprezentowano przykłady numizmatów pośrednio lub bezpośrednio przywracających pamięć o ofiarach *damnatio memoriae* – potępienia pamięci (Marek Brutus, Agryppina Starsza, Galba, Kommodus, Pertynaks i Karakalla). Wystąpienie nawiązań do tych postaci może rzutować na odbiór propagandy monetarnej władców takich jak: Kaligula, Klaudiusz, Galba, Tytus, Nerwa, Trajan, Septymiusz Sewer, Heliogabal, Sewer Aleksander, Trajan Decjusz. Omawiane przypadki reprezentują głównie mennictwo konsekuracyjne oraz restytucyjne, pojawiają się również: pośrednie nawiązanie ikonograficzne oraz odwołania w napisach otokowych.

Abstract

The paper presents examples of numismatics that directly or indirectly restored the memory of the victims of *damnatio memoriae* - condemnation of memory (Marcus Brutus, Agrippina the Elder, Galba, Commodus, Pertinax, Caracalla). The occurrence of references to these characters influence to understanding of monetary propaganda of Caligula, Claudius, Galba, Titus, Nerva, Trajan, Septimius Severus, Elagabalus, Severus Alexander, and Trajan Decius. These cases mainly represent consecration and restored coins, there are also indirect iconographic references and mention in observe and reserve legends.